

Lwów, 25 X 2024

Віра Гупало
старший науковий співробітник, старший дослідник, доктор історичних наук
Відділ археології
Інститут українознавства імені І. Крип'якевича
Національна Академія наук України
Винниченка 24
79008 Львів УКРАЇНА
e-mail: gupaloarcho@ukr.net

Recenzja opracowania Pani mgr Anny Bochnak
pt. *Plomby z Drohiczyna w zbiorach polskich muzeów, t. I-II.*

Plomby ołowiowe z XII i XIII wieku należą do najbardziej wyrazistych elementów materialnego dziedzictwa dawnej Rusi. Jednocześnie jest to fenomen, który od ponad stulecia generuje w środowisku naukowym niezliczone wręcz pomysły, hipotezy i sugestie dotyczące ikonografii i przeznaczenia (funkcji) tych artefaktów. Dzisiaj same – liczne i bogate – kolekcje plomb mogą jedynie dostarczyć nowych danych o zróżnicowaniu znaków wytłoczonych na ich powierzchni, nie rozstrzygną jednak problemu w jakim celu, z jakiego powodu były one produkowane i w jaki sposób użytkowane. Jednakże sam temat – pomimo nierozwiązanych do dziś problemów funkcji i interpretacji programu ikonograficznego – pozostaje aktualny, zwłaszcza biorąc pod uwagę permanentny przyrost tak liczby plomb, jak i niewyczerpaną wręcz różnorodność znaków na ich powierzchni.

W ten nurt badawczy wpisuje się praca Pani Anny Bochnak „Plomby z Drohiczyna w zbiorach polskich muzeów“, która niewątpliwie zajmie poczesne miejsce wśród szeregu publikacji składających się na obfity korpus studiów nad plombami ołowianymi, jakie publikowane są od momentu pierwszych odkryć tych zabytków w latach 60-tych XIX wieku.

Pani mgr Anna Bochnak – Pracownik Muzeum Narodowego w Krakowie – to aktywny zawodowo archeolog i numizmatyk. Do Jej ważnych osiągnięć jako naukowca należy organizacja i przygotowanie licznych wystaw opartych na bogatych zbiorach „Jej” muzeum. Praca ta wymaga dogłębnej znajomości zarówno historii powstania danego zbioru, jak i jego specyfiki – szczegółów wytwarzania, użytkowania, zdobienia itp. Zwiedziłam kilka wystaw zorganizowanych przy udziale Pani A. Bochnak i pozostaję pod głębokim wrażeniem Jej profesjonalizmu, tak w sposobie prezentacji materiału w muzealnych witrynach, jak i

oprowadzaniu po samej wystawie. To właśnie te cechy badacza, posiadającego umiejętność wszechstronnej analizy materiału, stały się decydujące przy pisaniu pracy na temat plomb drohiczyńskich, a zwłaszcza przy układaniu szczegółowego katalogu znalezisk.

Recenzowana praca „Plomby z Drohiczyzna w zbiorach polskich muzeów“ składa się z dwóch tomów: pierwszy ma charakter analityczny a drugi to katalog zabytków.

Tom analityczny składa się z jedenastu rozdziałów. We wstępie (rzd. I) Autorka akcentuje generalne znaczenie badań nad plombami ołowianymi, równocześnie precyzuje przedmiot i obiekt własnych studiów, informując, iż zamierza „przygotować kompleksowe, bazujące na szczegółowych, kilkukrotnych kwerendach, opracowanie” (s. 5) na temat plomb przechowywanych w polskich zbiorach muzealnych. Następnie omawia dzieje Drohiczyzna od średniowiecza aż po wiek XX (rzd. II), wyniki analizy techniki produkcji plomb (rzd. III) oraz prezentuje dzieje znaków pieczętnych w średniowiecznej Europie (rzd. IV). Kolejne części pracy poświęcone są już bezpośrednio plombom typu drohiczyńskiego: Autorka przedstawia historię (rzd. V) i stan badań nad tą kategorią zabytków (rzd. VI). W tym ostatnim rozdziale wyczerpująco przedstawiono poszczególne polskie kolekcje i sposób w jaki trafiły tutaj plomby (rzd. VI.1.), osobne uwagi poświęcono plombom znanym ze stanowisk archeologicznych (rzd. VI.2.). Omawia wreszcie problem powszechnego stosowania wykrywaczy do metali i powstawania w efekcie tego zjawiska ogromnych zbiorów plomb – problem ten omówiono w rozdziale VII.

Najważniejszy w pracy jest rozdział VIII, w którym Autorka dokonała analizy ikonograficznej plomb z polskich zbiorów i kolejno omówiła zabytki ze znakami tzw. książęcymi, z kolei z motywami antropomorficznymi i zoomorficznymi, z kolei plomby ze znakami cyrylicznymi, z przedstawieniem krzyża, ze znakami geometrycznymi i roślinnymi. Po omówieniu ikonografii odniesiono się do kwestii chronologii (rzd. VIII.3.) oraz zróżnicowania geograficznego (rzd. VIII.4.) interesujących nas zabytków.

Jak wiadomo na Rusi brak złóż srebra / ołowiu w związku z tym powstaje pytanie skąd pochodził surowiec wykorzystywany do produkcji plomb. Rozważania te przedstawiono w rozdziale IX. Rozprawę zamyka rozdział o funkcji plomb w życiu gospodarczym dawnej Rusi (X) i zakończenie (XI) oraz (nienumerowana jako rozdział) bibliografia.

Katalog (tom II) to tabelaryczne zestawienie 2699 plomb wraz ze zdjęciami awersu i rewersu (nie fotografowano jedynie zabytków bardzo źle zachowanych).

W pracy uwzględniono 2699 plomb z Drohiczyzna, które przechowywane są w polskich placówkach muzealnych, przede wszystkim w Muzeum Narodowym w Krakowie (1019 zabytków), ale i Muzeum Archeologicznym w Krakowie (24 egz.), Muzeum

Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi (127 egz.), Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (1069 zabytków), Muzeum Narodowym w Warszawie (480 plomb), Muzeum Podlaskim w Białymstoku (33 egz.) oraz w Muzeum Regionalnym w Drohiczynie (96 sztuk).

*

Przechodząc do oceny opracowania Pani Anny Bochnak warto podkreślić, że powstało ono na fali wzrostu zainteresowania plombami z Drohiczyna dzięki realizowanemu na Uniwersytecie Rzeszowskim w latach 2014-2019 projektowi Narodowego Centrum Nauki pt. *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby typu drohiczynskiego z Czeramna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*. W ramach tego projektu opracowano kolekcje plomb z Czeramna¹, oraz zestawiono informacje o wszystkich znanych plombach typu drohiczynskiego z Polski i krajów Europy Wschodniej².

Studium Anny Bochnak – w którym zestawia ona wszystkie plomby przechowywane w polskich kolekcjach muzealnych – stanowi ważne uzupełnienie prac nad *sfinksem słowiańskiej sfragistyki*. Już z tej racji dobrze by było gdyby praca Pani Bochnak została opublikowana (podobnie jak wspomniane wyżej prace w języku angielskim i polskim).

W swojej recenzji chciałabym podkreślić wagę przedstawienia dziejów Drohiczyna w okresie średniowiecznym (rzd. II). Warto byłoby ten rozdział uzupełnić o charakterystykę geograficzno-historyczną lokalizacji stanowiska. Byłoby to bardzo ważne dla zrozumienia zasad funkcjonowania grodu w kontekście gospodarczym, społecznym i politycznym. Romantyczny (i literacko ciekawy) opis miasta autorstwa Zygmunta Glogera nie może zastąpić tej luki. Natomiast dobre wrażenie sprawia szczegółowa analiza źródeł pisanych oraz precyzyjnie nakreślona chronologia wydarzeń, co pozwoliło Autorce wyraziście przedstawić historyczny portret miasta, jego losy polityczne właśnie w okresie użytkowania plomb. Te materiały doskonale służą jako tło, opis środowiska w którym powstał, ukształtował się zwyczaj produkcji i używania plomb ołowianych jako jeden z charakterystycznych elementów życia społecznego i gospodarczego Rusi. Niewątpliwie miało to znaczenie dla uformowania się – tak przecież rozbudowanego – systemu znaków na plombach. Część

¹ I. Florkiewicz, A. Jusupović, A. Musin et al., *The Sphinx of Slavic Sigillography – small lead seals of „Drohiczyn type” from Czeramna. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohiczynskiego” z Czeramna. Podstawy źródłowe*, U *Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas* 6:2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa 2020.

² P. Gaydukov, *The topography of finds of early medieval small lead seals from East-Central and Eastern Europe: catalogue = Rozprzestrzenienie znalezisk wczesnośredniowiecznych plomb ołowianych w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej: katalog*, [w:] A. Musin, M. Wołoszyn (red.), *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeramna in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczynskiego” z Czeramna w kontekście wschodnioeuropejskim*, U *Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas* 6:1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków 2019, s. 187–440.

rozdziału III (s. 12-15) poświęcono historii Drohiczyna od późnego średniowiecza do dnia dzisiejszego. W tym miejscu podano wiele ciekawych wiadomości, które bez wątpienia wzbogacą przyszłą książkę, lecz – oceniając z perspektywy zagadnień omówionych w rozprawie doktorskiej – stwierdzić należy, że informacje te są dość odległe od przedmiotu badań Pani mgr Bochnak. W ostatniej części rozdziału (s. 15-19) Autorka omawia historię badań archeologicznych, prowadzonych na terenie Drohiczyna i w jego okolicach. Te uwagi warto byłoby wyodrębnić w formie osobnego rozdziału.

Moim zdaniem logiczniejszy byłby nieco inny układ treści rozprawy, a mianowicie: po omówieniu historii badań archeologicznych należałoby przedstawić historię badań nad plombami typu drohicyńskiego (ten temat zaprezentowano „dopiero” w rzd. V, s. 33-44), następnie – uwagi na temat stanu bazy źródłowej (zaprezentowane „dopiero” w rzd. VI, s. 45-62), w tym tej uzyskanej dzięki wykorzystaniu wykrywaczy do metali (obecnie rzd. VII, s. 63-64) i dopiero na tym tle (na bazie tych informacji) przystąpić do rozpatrywania: technologii produkcji plomb drohicyńskich (obecnie rzd. III, s. 20-24), problemu surowca (obecnie rzd. IX, s. 413-418), klasyfikacji plomb (obecnie rzd. VIII, s. 65-412), ich miejsca w życiu gospodarczym i społecznym Europy Wschodniej (obecnie rzd. X, s. 419-423) i (jako analogii) znaków pieczętnych w średniowiecznej Europie (rzd. IV, s. 25-32).

Chciałabym teraz przedstawić szczegółowe uwagi do poszczególnych rozdziałów (w kolejności takiej jak w opracowaniu Autorki).

W rozdziale III dość wyczerpująco omówiono narzędzia (plombownice), sposoby odciskania znaków na powierzchni plomb, mocowanie i problem wtórnego użytkowania plomb. Chciałabym uzupełnić informację dotyczącą krążków ołowianych (półfabrykatów plomb). Oprócz nieznanego miejsca na Ukrainie³, kilka takich artefaktów znaleziono w Dźwinogrodzie (pod Lwowem) w obrębie warsztatów rzemieślniczych w trakcie wykopalisk, jakie prowadziłam w 2010 roku. Są one przechowywane w Muzeum Historycznym we Lwowie i – niestety – jak dotąd pozostają nieopublikowane. Autorka miała dostęp (jak pamiętam) do tych materiałów, nie wykorzystała ich jednak w recenzowanej pracy. Ze swojej strony deklaruję, że bardzo mnie ucieszy, jeżeli te materiały zainteresują Autorkę.

W rozdziale IV szeroko omówiono wykorzystanie pieczęci w różnych częściach Europy, to szerokie tło porównawcze pozwala uwypuklić specyfikę pieczęci z terenów Rusi.

³ K. Bołsunowski, *Drogičinskie plomby*, Kiev 1894, t. I; tabl. XXI: 922; L. Pawlata, *Plomby typu drohicyńskiego – problematyka badań*, Podlaskie Zeszyty Archeologiczne 12 (2016), s. 92, ryc. 2:5; A. Musin, M. Wołoszyn, *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohicyńskiego” z Czermna w kontekście wschodnioeuropejskim*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków 2019, s. 40. 65, ryc. 5.

Zastanawia jednak bardzo dyskusyjne przypuszczenie Autorki że „na Rusi doszło do przekształcenia dużych ołowianych pieczęci w małe przedmioty, dziś nazywane plombami typu drohiczyńskiego.” (s. 30). Badania archeologiczne dowodzą, że były one używane w tym samym czasie lecz w różnym celu.

W kontekście zagadnień podejmowanych w rzd. IV chciałabym zwrócić uwagę, że ciekawe rezultaty mogłaby przynieść analiza porównawcza (choćby w ogólnych zarysach) ikonografii plomb ołowianych i znaków garncarskich. Mają one dość dużo wspólnych cech, znaki garncarskie były rozpowszechnione na terenach całej Słowiańszczyzny.

Bodaj największym wyzwaniem z jakim zmierzyła się Autorka jest klasyfikacja tak licznych zabytków jak plomby typu drohiczyńskiego (rzd. VIII). Jak wiadomo klasyfikacja oznacza klarowny podział materiału zgodnie z zasadą “od ogółu do szczegółu”.

Pani mgr Anna Bochnak zaproponowała tutaj swój system trójstopniowego podziału (grupa-odmiana-wariant) plomb według ich ikonografii. Autorka dokładnie określa kryterium wyodrębnienia grup, za który służy **motyw** wyobrażenia. W ten sposób wydzieliła siedem grup (Grupa I – znaki książęce; Grupa II – przedstawienia antropomorficzne; Grupa III – przedstawienia zoomorficzne; Grupa IV – znaki alfabetu cyrylicznego; Grupa V – krzyże; Grupa VI – znaki geometryczne; Grupa VII – motywy roślinne). Jest to system otwarty – umożliwia on wprowadzenie do systemu nowych grup, co zapewne będzie konieczne wobec ilości znanych nam plomb z innych stanowisk.

Niestety nie określono w sposób jasny zasad, na podstawie których wydzielono poszczególne odmiany i warianty. Chciałabym podkreślić, że poważnym mankamentem jest brak (naprawdę niezbędnej !) tabeli klasyfikacyjnej i rycin, które unaoczniałyby idee Autorki, i dzięki którym już na pierwszy rzut oka widać by było w jaki sposób dokonano podziału analizowanych znaków na grupy, odmiany i warianty. Brak części graficznej skazał Autorkę na tradycyjne i długie opisywanie każdego znaku. Metoda przyjęta przez Autorkę nie jest błędna ale pracochłonna, a jej wyniki trudne do oszacowania. Zdjęcia towarzyszące omawianym odmianom plomb, są słabo czytelne, poza tym dublują okazy, które widzimy w katalogu. Rozbudowa graficzna tej części pracy byłaby naprawdę niezbędna.

Mimo sformułowanych powyżej zastrzeżeń należy podkreślić wysoki poziom analizy poszczególnych odmian znaków na plombach oraz ich wariantów. Doktorantka odważnie i rzeczowo polemizuje z propozycjami innych badaczy, w tym koryfeuszem wiedzy o znakach Rurykowiczów Sergiejem W. Beletskim (Сергей Васильевич Белецкий, 1953-2022). W tym miejscu chciałabym zauważyć, że pisząc o współczesnych badaniach warto pamiętać że często wnioski sformułowane przez danego autora “przepływają” do prac innych badaczy,

“gubiąc” po drodze imię i nazwisko prawdziwego autora danej obserwacji. Tak np. Autorka powołuje się na pracę O. Alforowa⁴ który pisze o rozbudowywanym systemie znaków książęcych i ich przekazywaniu spadkobiercom (s. 140). Tymczasem myśl tę wypowiedział jeszcze w r. 1940 Borys Rybakov⁵.

Do wielu pozytywnych cech dysertacji bez wątpienia warto zaliczyć podejście Autorki do ikonografii plomb jak kompleksu (pewnej całości) wyobrażeń. Umożliwiło to pokazanie plomb ołowianych w ich całościowym charakterze, a jednocześnie podkreślenie pewnych modeli w ikonograficznym modelowaniu awersu oraz rewersu.

Niezwykle frapująca jest rejestracja podobieństw motywów ikonograficznych łączących część ruskich plomb z mennictwem piastowskim (ważne są tu plomby z Płocka oraz Pułtuska). Kwestia ta została zauważona przez Autorkę (i opisana w opublikowanym w 2021 r. artykule)⁶. Uwagi Doktorantki (odnoszą się do tekstu dysertacji) na temat interpretacji tego zjawiska formułowane są całkowicie samodzielnie (warto zwrócić uwagę na polemikę z rosyjskim uczonym, por. t. I, s. 198, przyp. 696).

Autorka wskazuje wreszcie na specyfikę plomb z Drohiczyzna. Jedynie niewielka ilość tego rodzaju plomb nosi podobne motywy do plomby z Czermna. Zapewne warto będzie podjąć dalsze tego typu analizy porównawcze – plomby typu drohiczyńskiego to najpewniej bardzo zróżnicowana ikonograficznie grupa.

Bardzo ważną (i integralną) częścią rozprawy doktorskiej jest Katalog. Przygotowany starannie i precyzyjnie jak najlepiej świadczy o poziomie fachowości jego Autorki. Właśnie obfite informacje zawarte w katalogu po raz pierwszy w takiej skali ukazują nam bogactwo i różnorodność plomb przechowywanych w muzeach państwowych Polski. Natomiast wszechstronna analiza każdej z plomby – przeprowadzona przez Doktorantkę – przekształca te „zwykłe” kolekcje zabytków we wspaniałą bazę źródłową, potężne narzędzie badawcze. I do zasług Autorki na tym polu nie ma już czego dodawać.

*

Podsumowując chciałabym podkreślić, że sformułowane powyżej uwagi krytyczne w żadnym wypadku nie umniejszają osiągnięć Doktorantki. Mam nadzieję, że wykorzysta moje spostrzeżenia dla podniesienia walorów przedstawianej pracy.

⁴ O. Alforov, *Insignii vladi na davn'orus'kih pečatkah XI-XII st.*, Sfragističnyj šoričnik 3 (2012), s. 30–35.

⁵ B. Rybakov, *Znaki v knážeskom hozájstve Kievskoj Rusi X-XII vv.*, Sovetskaâ arheologiâ 6 (1940), s. 227–257.

⁶ Por. A. Bochnak, *Drohiczyn-type Small Lead Seals with the Image of a Bird from the Collection of the National Museum in Krakow. Old Ruthenian Sigillography versus Early Piast Numismatics*, *Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne* 16 (2021), s. 225–242.

Uważam, że oceniana praca Pani mgr Anny Bochnak pod tytułem *Plomby z Drohiczyna w zbiorach polskich muzeów* jest samodzielnym, wartościowym opracowaniem, spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim określone w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym (Dz. U. Nr 65, poz.595, z późn. zm.) i wnoszę o dopuszczenie Pani Bochnak do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

W. Hupało